
MAGYAR DOKTORANDUSZOK A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

Papp Z. Attila – Csata Zsombor

Külhoni magyar doktoranduszok: nemzetközi kontextusok és Kárpát-medencei jellegzetességek¹

1. Bevezető

Talán nem szükséges bizonyítani, hogy a doktorandusz képzésben résztvevő fiatalok egy ország vagy térség tudományos utánpótlását képezik. Ugyanakkor a felsőoktatás eltömegesedése statisztikai értelemben azt is jelenti, hogy az oktatás felsőbb szintjein egyre több hallgatóval kell számolni, ami felveti azt a kérdést is, hogy a doktoranduszképzésben való részvétel feltételezhetően nem kizárólag csak a tudós életpálya megalapozását jelenti, hanem az ifjúsági (felnőttkor előtti) életszakasz iskolai életpálya általi megnyújtását is. Ez az ifjúsági moratórium a felnőtté válás előszobájának tekinthető: a doktoranduszok ugyan már felnőttek, a felsőfokú végzettségen túl, ám a szakmai élet kiteljesedése előtt állnak. A szakmai identitás kialakításához kötődő munkahelykeresés és egzisztencia-teremtés kihívásai egyaránt érintik őket, amelyek feltételezhetően a magánéleti vonatkozásokra (családi állapot, gyerekvállalási kedv stb.) is kihatnak.

¹ A kutatás munkacíme: ARANYMETSZÉS 2013. Külhoni magyar doktoranduszok a Kárpát-medencében. A kutatást az MTA Domus Programja támogatta. A szerzőkön kívül a kutatócsapat tagjai voltak: Székely Tünde, Dániel Botond, Herman Gábor (Erdély), Bajcsy Ildikó, Morvai Tünde (Felvidék), Novák Anikó, Ágyas Réka, Rózsa Rita, Zsivity Tímea (Vajdaság), Ferenc Viktória, Séra Magdolna (Kárpátalja).

Magyarország és a határon túli magyarok szempontjából többszö-
rösen is összetett kérdés a doktoranduszok helyzete. Először is nem egy-
szerű definiálni a határon túli/külhoni magyar doktorandusz fogalmát,
hiszen a PhD képzésben résztvevők eleve nagyobb mobilitással rendel-
keznek, egy jó részük alapképzésüktől függetlenül magyarországi in-
tézmenyekbe végzi tanulmányait, és egyre inkább lehetséges, hogy már
magyar állampolgár is. Ha így van, akkor felmerül a kérdés, egyáltalán
még határon túli-e avagy nem? De a fogalmi distinkciótól függetlenül
talán fontosabb kérdés az, hogy az állampolgárság megszerzése hogyan
hat ki- és vissza a szakmai karrierre. Mint jeleztük, a doktorandusz-lét
eleve mobilitást és (szakmai, identitásbeli, magánéleti stb.) keresést fel-
tétel, és e logikában az új állampolgárság óhatatlanul is új perspektívá-
kat jelenthet. A szomszédos országokból származó magyar nemzetiségűek
magyarországi szakmai integrációja individuális szinten sikerként
tételződhet, a magyar-magyar agyelszívás azonban visszahathat a „hát-
ramaradt” közösségre. Minél többen vesznek részt a magyar PhD-kép-
zésben, annál nagyobb mértékben fennáll a kockázata az értelmiségi
kivándorlásnak. Míg a nagyobb erdélyi magyar közösségnek nagyság-
rendjét tekintve ez nem oly mértékű kockázat, a kisebb közösségeket ez
a potenciális kivándorlás feltételezhetően jobban érinti.

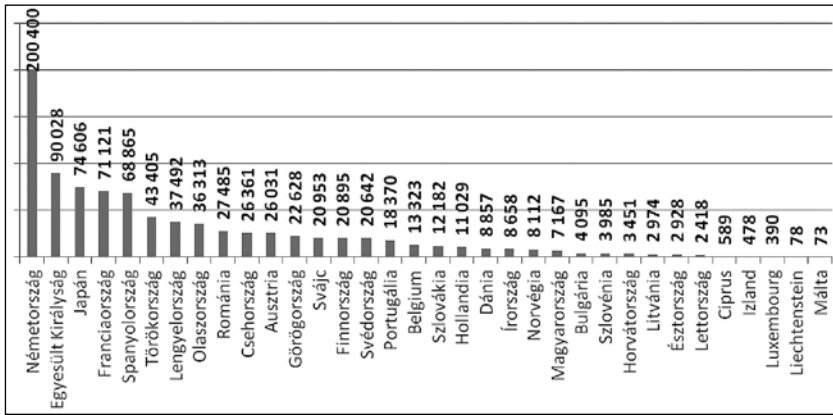
2. Nemzetközi és magyarországi kontextusok, adatok

A doktoranduszokra vonatkozó célzott nemzetközi összehasonlító ku-
tatásokkal úgy tűnik még adós a felsőoktatás szociológia, ám bizonyos
indikátorok mentén meglehetősen részletes képet kaphatunk ezen hall-
gatói csoportról. Az alábbiakban az EUROSTAT adatbázisait² használva
néhány fontosabb indikátor segítségével felvázoljuk az EU és más or-
szágok doktori képzésében résztvevők adatait. A legtöbb doktoranduszt
az USA-ban regisztrálták, itt közel félmillió hallgató van. Európán belül
Németország emelkedik ki az abszolút számok tekintetében, majd pedig

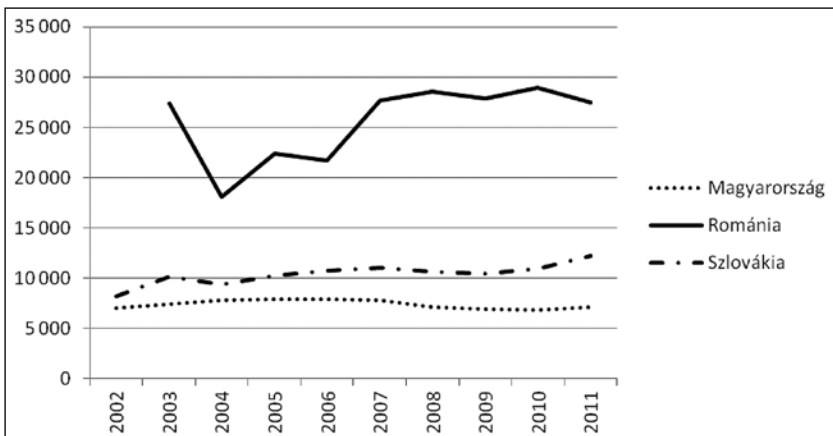
² <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database>

az Egyesült Királyság, Franciaország és Spanyolország következik a sorrendben. A francia szintet kissé meghaladja Japán adata is, itt közel 75 ezer PhD hallgatóról tudnak (1. ábra).

1. ábra. Doktori tanulmányokat folytatók száma – 2011 (forrás: EUROSTAT)³

2. ábra. Doktoranduszok száma 2002-2011 között Magyarországon, Szlovákiában és Romániában (forrás: EUROSTAT)

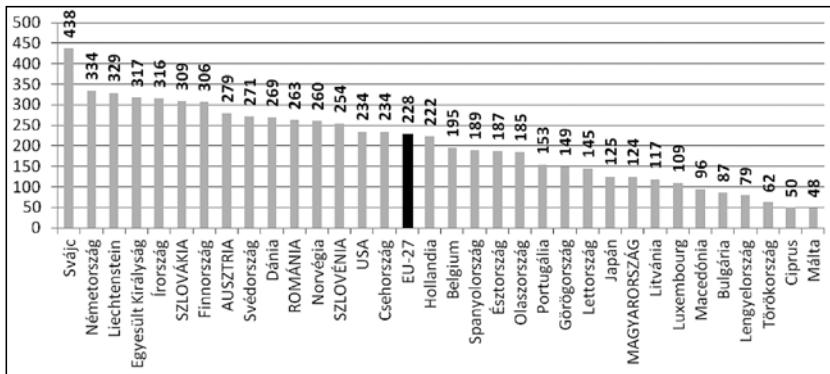

³ Az ábra áttekinthetősége miatt nem tüntettük fel az USA adatát, ahol 492 345 PhD-hallgatót tartanak számon.

A doktoranduszok számát a régiókbeli országokban idősorosan vizsgálva (2. ábra) lassú növekedés állapítható meg Romániában és Szlovákiában, míg Magyarországot sokkal inkább stagnálás jellemzi: itt ugyanis a 2002 és 2011 közötti időszakban gyakorlatilag nem változott a PhD-képzésben részt vevők száma. Az is szembeötlő ugyanakkor, hogy a lakosság számát tekintve a Magyarországhoz képest feleakkora Szlovákiában a doktoranduszok száma mindegyik évben nagyobb, és 2011-ben szinte duplája a hazai szintnek.

A képzésben résztvevők abszolút száma mellett egy másik fontos indikátor az 1 millió főre jutó PhD fokozatot szerzett személyek száma (3. ábra). Ez a szám az EU-ban 228 főt jelentett, és megállapíthatjuk azt is, hogy Magyarország e vonatkozásban az EU átlagához, és régióbeli országokhoz képest is nagyon lemaradt. Míg Szlovákiában e mutató 309, Romániában 263, addig Magyarország a maga 124-es értékével a dél-európai és balkáni országok szintjén található. Igaz, e tartományba tartozik Japán és Lengyelország is, ám mégis szembeötlő az, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján, Magyarország – talán Szerbia⁴ és Ukrajna kivételével⁵ – gyakorlatilag összes szomszédjához képest nagyságrendekkel lemaradt.

3. ábra. 1 millió főre jutó doktori fokozatot szerzett személyek száma 2011-ben (forrás: saját számítás az EUROSTAT, illetve az USA és Japán demográfiai adatai alapján)

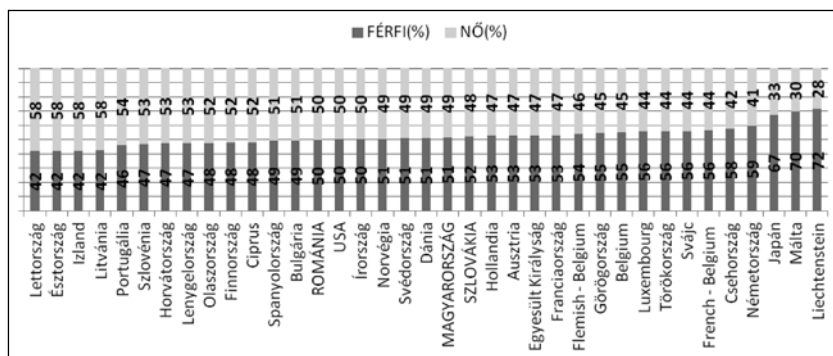

⁴ Itt 65-70-re becsülik ezt a számot. (Ld. még Ágyas – Novák – Rózsa tanulmányát a jelenlegi lapszámban – szerk. megj.)

⁵ Ukrajna vonatkozásában nem áll rendelkezésünkre pontos adat.

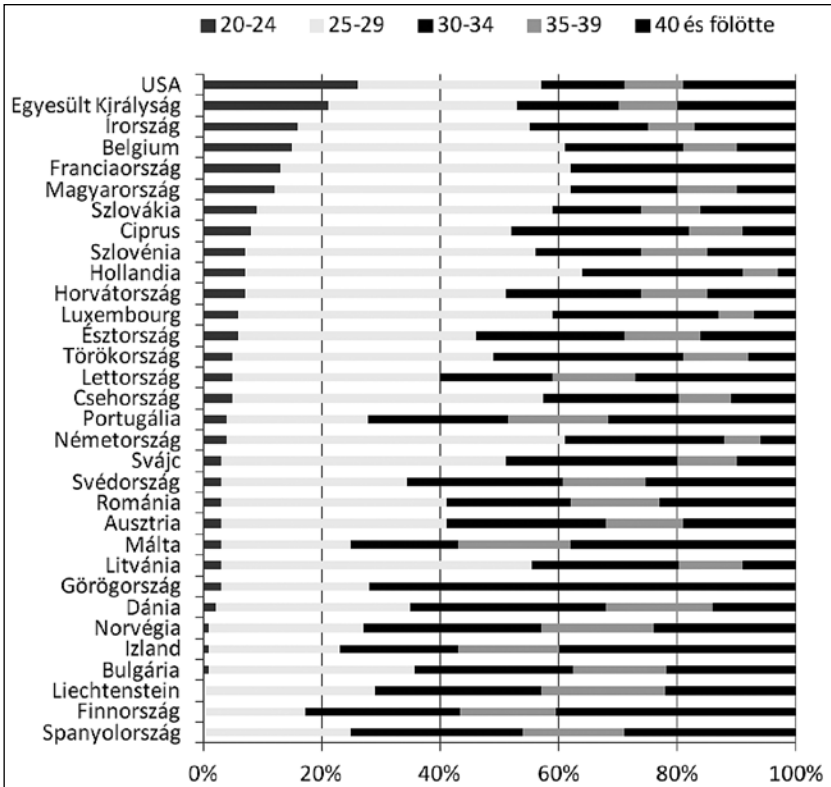
A doktoranduszok nemi megoszlása tekintetében megállapíthatjuk, hogy az EU szintjén 2011-ben a férfiak voltak túlsúlyban (53 százalék a férfiak aránya a nők 47 százalékával szemben). Ez országonként eltérő mintázatot mutat, és megállapíthatjuk azt is, hogy a kutatásunkba beke-
rült országok esetében a nemi arányok az EU átlaghoz képest valamivel nagyobb mértékben tolódtak el a nők irányába. Ilyen szempontból a nemi egyenlőtlenségek kisebb mértékben érhetőek tetten, mint az EU szintjén, Romániában például fele-fele arányban találunk férfi és női PhD képzés-
re beiratkozott hallgatót. Itt nem részletezett adatok alapján továbbá az is leszűrhető az EUROSTAT adatbázisaiból, hogy a végzetek nemi aránya különösebben nem tér el a beiskolázási adatoktól. 2011-ben a végzetek körében az EU szintjén továbbra is fennmarad az előbb jelzett 53-47-es férfi-női arány. Nemi szempontból lemorzsolódás talán éppen Magyar-
ország vonatkozásában állapítható meg, itt a PhD-t szerettek körében 53 százalék a férfiak aránya, szemben a beiskolázási 51 százalékhoz képest.

4. ábra. Doktori tanulmányokat folytatók nemi megoszlása, 2011 (forrás: EUROSTAT)

A vizsgált országok összesített szintjén megállapíthatjuk, hogy a doktoranduszok 6 százaléka a legfiatalabb, 39 százaléka a 25-29 évesek, további mintegy negyedük a 30-34 évesek, 12 százalék pedig a 35-39 évesek korcsoportjába tartozik, és 17 százalék 40 évnél is idősebb. Azt is megállapíthatjuk az 5. ábra alapján, hogy az angolszász oktatási rendsze-
rek a fiatalabb korosztályt nagyobb valószínűséggel beengedik a doktori képzésbe, mint a kontinentális Európában. A legtöbb doktorandusszal

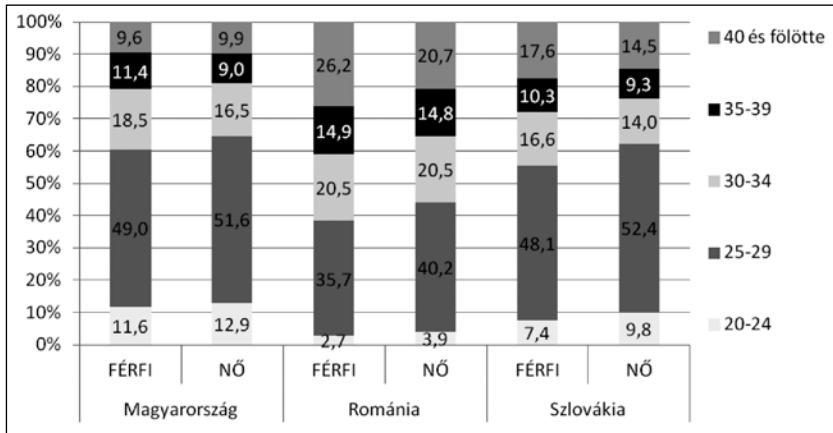
5. ábra. Doktoranduszok megoszlása korcsoportok szerint, 2011 (forrás: EUROSTAT)

rendelkező Németországban például a jellemző korcsoportok a 25-29, illetve a 30-34 évesek, akik az összes PhD-sek 86 százalékát kiteszik, míg Franciaországban idősebbek gyakorlatilag nincsenek a rendszerben. Magyarország és Szlovákia nagyjából követi e kontinentális modellt, ám rendszereik alulról és felülről is nyitottak: azaz nemzetközi összehasonlításban relatív magas a legfiatalabb és legidősebb korosztályok részvétele a tudományos utánpótlás képzésben. Románia PhD képzési rendszere egyértelműen az idősebb korosztályok irányába mozdult el, itt a 30 évnél idősebbek részaránya közel 60 százalékos.

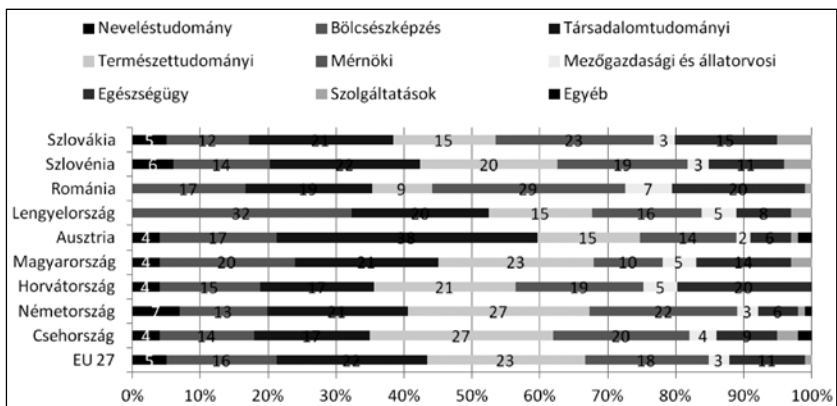
Az életkort és nemi hovatartozást egyszerre vizsgálva mindhárom régióinkbeli országban megállapítható (6. ábra), hogy az életkor növekedésével növekszik a nők lemaradása is, igaz nem azonos arányban.

6. ábra. Korcsoportok szerinti megoszlás nemeken belül – 2011 (forrás: EUROSTAT)

Szlovákiában és Magyarországon 34 éves kor után érződik a lemaradás, míg Romániában hangsúlyosabban a 40 év fölöttiek körében. Ez nyilván összefügg azzal is, hogy a román rendszer életkor szerint jobban szűr, hiszen a 20-24 évesek rétege meglehetősen szűk, szemben a másik két országgal. A romániai doktoranduszok késleltetve (vagy késleltetésre ítélve) vannak a tudományos pálya elkezdése tekintetében, a nemi egyenlőtlenségek ezért a későbbi időszakban érvényesülnek.

7. ábra. Doktoranduszok szakterület szerinti aránya az EU-ban és néhány közép- és kelet-európai országban, 2011 (forrás: EUROSTAT)

Az EU országokban relatív kiegyenlített a bölcsészeti, társadalomtudományi, természettudományi és mérnöki területeken doktorálók összesített aránya (16 és 23 százalék között mozog), és jelentős a (humán) egészségügyi szakterületen tanulmányokat folytatók aránya is (11 százalék). Magyarország nagy vonalakban igazodik ezekhez a trendekhez, lemaradás talán a mérnöki képzésben tanulók tekintetében tapasztalható, itt 8 százalékpontos lemaradás tapasztalható. A környező országok közül Románia a mérnöki és orvosi PhD-sek tekintetében felülreprezentált az EU-hoz képest, nagyobb lemaradás a természettudományi képzés területén mutatható ki (7. ábra).

A felsőoktatás szociológián belül a doktoranduszok célzott kutatása sokáig inkább elhanyagolt területnek mutatkozott nem csak Magyarországon, hanem máshol is. Az első nagyobb, nemzetközi összehasonlító igényrel készült kutatás 2009-ben készült, amelynek adatait 2011-ben jelentették meg.⁶ A jobbra leírás (és nem modellalkotás) szándékával készült kutatás 12 országra terjedt ki,⁷ és két nagyobb kérdést akart megválaszolni: milyenek a doktoranduszok élet-, társadalmi és szakmai körülményei, illetve milyen eltérések mutatkoznak az európai országok között a doktori képzést illetően. A kutatás főbb eredményei szerint az országok zömében a doktorandusz képzésben a férfiak vannak túlsúlyban, életkoruk nagyjából a 26-35 éves tartományba esik, nagyobb részük pedig élettársi kapcsolatban él és nincs gyerekük. A megkérdezettek mintegy kétharmada nappali hallgató, és jelentős részük abban reménykedik, hogy kutatóként fog dolgozni. Mobilitás szempontjából érdemes kiemelni, hogy csak mintegy 10 százalék kezdte el doktori tanulmányait abban az országban, ahol diplomát is szerzett. A doktori képzés finanszírozása kapcsán a szerzők kiemelik, hogy a támogatás mértéke rendszerint alacsonyabb az igényeknél, és ennek egyenes következménye a családi tervezés elhalasztása is. Ugyanezt erősíti az is, hogy a doktori tanulmányok befejezésére fordítható idő szűkös, így a gyerekvállalás is kitolódik egy későbbi életszakaszra. A megkérdezett doktoranduszok véleménye szerint a témavezető kulcsfontosságú a doktori képzésben,

⁶ http://www.eurodoc.net/wp-content/uploads/2012/10/Eurodoc_survey_I_report_2011.pdf

⁷ Magyarország és jelen vizsgálatunkban is szereplő országok nem vettek részt a kutatásban.

ám kiemelik azt is, hogy a kutatásetikai ismeretek átadására, valamint a konvertálható készségek fejlesztésére fordítható tárgyak elenyészőek vagy teljesen hiányoznak a képzésekből.⁸

Magyarországon az első átfogóbb vizsgálatot 1999-ben végezték,⁹ később pedig a már végzettek munkaerő-piaci esélyeit is górcső alá vették,¹⁰ illetve készült egy lokális (debreceni) vizsgálat is.¹¹ Egy 2007-re tervezett, ám csak 2009-re megvalósuló vizsgálat újra megcélozta a magyarországi doktoranduszokat, amelynek során on-line kérdőívvel 226 személytől kaptak értékelhető válaszokat. Noha a szerzők maguk is jelzik, hogy a felmérés nem tekinthető reprezentatívnak, az adatokat tájékoztató jelleggel közlik.¹² Adataikból az derül ki, hogy a doktoranduszok 37 százaléka másodgenerációs értelmiségi családból származik, körülbelül fele már házas. A válaszadók nagymértékben elégedettek a témavezetővel, és kétharmaduk újra ezt a témavezetőt választaná.

Egy másik nagyobb magyarországi kutatás eredményei 2010-ben jelentek meg. E kutatás a fokozatszerzés utáni éveket elemezte, azt vizsgálták hogyan alakulnak a fiatal kutatói életpályák, illetve mire jó a PhD a munkaerőpiacon.¹³

A 2012/2013-as tanévben 446 olyan doktorandusz hallgatót tartottak számon a magyarországi intézményrendszerben, akik Szlovákiából, Romániából, Ukrajnából és Szerbiából származnak. A hivatalos adatok ugyan az állampolgárságot tartják nyilván, ezért a négy ország összes fiatalja nem biztos, hogy magyar nemzetiségű, ám mivel e képzések –

⁸ <http://www.eurodoc.net/projects/completed-projects/eurodoc-survey-i/>

⁹ Rövid ismertetését lásd Kucsera Tamás Gergely – Szabó Tímea (szerk.): *A doktori képzés Magyarországon – szervezetek, szereplők, hallgatók*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2009.

¹⁰ Fábri György: Kutatási jelentés a doktori fokozatot szerzettek munkaerő-piaci esélyeit feltáró kutatási programról. FTT 2002. Idézi Kucsera – Szabó i.m.

¹¹ Fináncz Judit: Doktoranduszok szakmai és magánéleti tervei. EDUCATIO 2007/3. 487-518.

¹² Kucsera Tamás Gergely – Szabó Tímea (szerk.): *A doktori képzés Magyarországon – szervezetek, szereplők, hallgatók*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2009.

¹³ Ld. Mosoniné Fried Judit – Tolnai Márton (szerk.): *Fiatal kutatók. Az életpálya kezdete*. Typotext Kft, 2010.

két intézményt leszámítva – elsősorban magyar nyelven zajlanak, joggal feltételezzük, hogy magyar nemzetiségűekről van szó. (ld. 1. táblázat)¹⁴

1. táblázat. Román, szerb, ukrán és szlovák állampolgárságú doktoranduszok aránya Magyarországon felsőfokú intézmények szerint (2012/2013-as tanév)

Intézmény neve	állampolgárok aránya			
	román	szerb	ukrán	szlovák
Eötvös Loránd Tudományegyetem	23,3	18,5	28,6	38,8
Debreceni Egyetem	15,7	1,9	33,3	10,2
Közép-európai Egyetem	12,4	7,4	4,8	0
Pécsi Tudományegyetem	9	16,7	2,4	4,1
Szegedi Tudományegyetem	8,1	33,3	6	2
Szent István Egyetem	7,6	0	0	4,1
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	5,2	3,7	1,2	4,1
Debreceni Református Hittudományi Egyetem	4,8	0	1,2	0
Budapesti Corvinus Egyetem	3,8	3,7	2,4	7,1
Semmelweis Egyetem	2,9	3,7	3,6	4,1
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	2,4	5,6	14,3	11,2
Nyugat-magyarországi Egyetem	1,4	0	0	2
Károli Gáspár Református Egyetem	1	0	2,4	0
Magyar Képzőművészeti Egyetem	1	1,9	0	1
Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem	0,5	0	0	1
Miskolci Egyetem	0,5	0	0	1
Pannon Egyetem	0,5	0	0	0
Moholy-Nagy Művészeti Egyetem	0	0	0	0
Széchenyi István Egyetem	0	1,9	0	9,2
Színház- és Filmművészeti Egyetem	0	1,9	0	0
ÖSSZESEN	100	100	100	100
N=	210	54	84	98

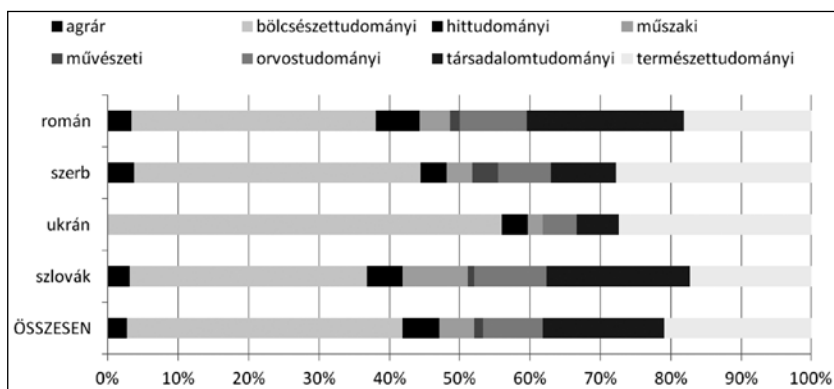
Összesítve tekintve megállapíthatjuk, hogy leginkább az ELTE-nek van vonzereje a határon túli diákok körében, de ugyanakkor erőteljes regionális hatások is érvényesülnek: a vajdaságiak elsősorban Szeged-

¹⁴ Az adatok ismertetésénél e bizonytalanságoktól eltekintünk, az összesítések tartalmazzzák a származási ország összes hallgatóját. Legnagyobb torzítást valószínű a CEU-n tanuló hallgatók okozhatják, hiszen feltételezhetjük az ott tanuló 26 román állampolgár minden bizonnyal nem mind magyar nemzetiségű.

re, kisebb mértékben pedig Pécsre, a kárpátaljaiak Debrecenbe, a szlovákiaiak több mint fele pedig Budapestre igyekszik tanulmányaikat folytatni. Mivel az erdélyiek összességének nincs egy behatárolható magyarországi oktatási centruma, elsősorban a főváros jelent vonzerőt. Igaz, kisebb mértékben itt is van egyfajta regionális átnyúlás Partium és Debrecen között. Ugyanakkor a többi egyetemi centrum is mutat némi vonzerőt az erdélyiek számára. Mindezt úgy fordíthatjuk le, hogy a magyarországi továbbtanulás helyszínét – gazdasági racionalitásra építve – elsősorban az intézmények közelsége határozza meg, ami közvetetten összefügg a hallgatók szociális helyzetével (a közelebbi képzés könnyebben elérhető, ezért olcsóbb).

A vizsgált négy ország fiataljai Magyarországon elsősorban bölcsészettudományi, másodsorban természettudományi, harmadrészt pedig különféle társadalomtudományi (ide soroltuk a társadalomtudományi, gazdasági, jogi, politológiai, regionális tudományi területeket) képzésekben vesz részt. Az orvostudományi szakterület átlagosan 8,5 százalékos, a műszaki és hittudományi képzésekben résztvevők aránya mintegy 5 százalékos. A szakterületi megoszlás sok tényező függvénye, ám kettőt mindenképpen ki kell emelnünk: egyaránt befolyásolja ezt a kibocsájtó és befogadó felsőoktatási szerkezet – mint korábban láttuk: regionális kínálata – is.

8. ábra. Román, szerb, ukrán és szlovák állampolgárságú doktoranduszok aránya Magyarországon a doktori iskola szakterülete szerint (2012/2013-as tanév)

3. Az Arany Metszés 2013 kutatás célja és módszertani megfontolások

A Kárpát-medencei magyar nemzetiségű doktoranduszok pontos számát, jelenlegi tartózkodási helyüket, a munkaerőpiacon betöltött pozícióikat, doktori tanulmányaik jelenlegi állását, a tudományos világba való integrációs törekvéseik irányát és mértékét illetően kevés vagy részleges információval rendelkezünk. Éppen jelen kutatásunk keretében sikerült részletes adatsorokhoz jutnunk a magyarországi felsőoktatási rendszerbe integrálódott külföldi magyarokról, de összességében mégis lehetnek hiányérzeteink. Kutatásunkkal ezt a hiányt igyekeztük pótolni, ugyanis fő célunk az volt, hogy információkhoz jussunk a Kárpát-medencei magyar doktoranduszok doktori tanulmányait, későbbi elhelyezkedésüket illetően.

A kutatás központi kérdései az alábbiak voltak:

- (1) Hány Kárpát-medencei magyar fiatal vesz részt jelenleg a doktori képzés különböző formáiban, azaz milyen tudományos rekrutációs bázissal számolhat a kárpát-medencei magyarság (és ez tudományterületenként hogyan oszlik meg)?
- (2) Milyen irányú a doktoranduszok integrációs törekvése (szülőföldjük, a többségi állam vagy Magyarország, esetleg valamely más ország tudományos hálózatához kívánnak csatlakozni)?
- (3) Milyen sikerrel képesek a Kárpát-medencei magyar doktoranduszok beágyazódni a tudományos társadalomba (melyek a legfontosabb problémáik)?

Módszertani szempontból és koncepcionális kereteit illetően felmérésünk leginkább a 2009-es magyarországi felméréshez hasonlít. Kutatásunk szintén on-line módon történt, és a kérdőívben 6 nagyobb témakört érintettünk: a doktoranduszok szocio-demográfiai háttere, munkaerő-piaci helyzete, a doktori iskolákkal kapcsolatos információk és vélemények, jövőtervek a képzés után, valamint a helyi doktorandusz szövetségek szerepének megítélése.

Az on-line kérdőívet Romániában, Szerbiában, Szlovákiában és Kárpátalján, illetve internetes fórumokon terjesztettük, és célunk az volt, hogy külföldi magyar doktoranduszok töltsék ki, függetlenül attól, hogy Magyarországon, saját országukban vagy máshol tanulnak. A kér-

dőívek régióspecifikusak voltak, jelen elemzésben azonban az összevont adatbázist, közel 500 személy adatait dolgoztuk fel.¹⁵

Adatainkat nem tekinthetjük reprezentatívnak, ugyanis nem állnak rendelkezésünkre olyan háttér adatok, amelyekkel összevetve eredményeinket, ki lehetne jelteni ezt. Megbízható összesített adatokkal csak a Magyarországon tanuló hallgatókról rendelkezünk,¹⁶ illetve Románia és Szlovákia otthon tanuló diákjairól vannak hivatalosnak tekinthető listáink.

4. Jellegzetes Iskolai útvonalak

Válaszadóink mintegy egyharmada Romániában/Erdélyben nevelkedett, a többiek közel azonos arányban oszlanak meg a másik három régió között. A kérdőívben viszont rákérdeztünk az állampolgárságra is, amely alapján a válaszadók mintegy 10 százaléka már a magyar állampolgárságot jelölte meg elsődlegesnek. Az állampolgárság szempontjából „ki-lépők” aránya (azaz azok aránya, akik a nevelkedési országukhoz képest más állampolgárságot jelöltek meg) legmagasabb a vajdaságiak körében (18 százalék), őket követik a kárpátaljaiak, majd az erdélyiek (12, illetve 8 százalékkal). Felvidéki válaszadóink közül senki sem jelölte meg a magyar állampolgárságot elsődlegesnek. Ennek feltételezhetően az az oka, hogy Szlovákiában az eddigi tapasztalatok szerint retorziók érhetik azokat, akik nyilvánosan is vállalják a magyar állampolgárságukat.

A válaszadók valamivel több, mint egyharmada második állampolgárságot is feltüntetett, és ezek nagy többsége (77 százalék) magyar állampolgárságot jelent. Második állampolgárságot leginkább az erdélyiek és vajdaságiak jeleztek (azonos arányban: 39 százalékban), kisebb mértékben pedig a kárpátaljaiak (20 százalék), a felvidékiek közül mindössze két személy tüntetett fel (magyar) állampolgárságot.

¹⁵ Ezért a beszámoló részét képező regionális tanulmányok egyes adatsorai eltérhetnek az itt bemutatásra kerülő regionális adatsoroktól.

¹⁶ Köszönet ezúttal is az Oktatási Hivatal munkatársainak, hogy az MTATK Kisebbségkutató Intézete számára lehetővé tette ezen adatokhoz való hozzáférést.

A kérdőívet kitöltők átlagos életkora 30,3 év. A származási (nevelkedési) ország függvényében vizsgálva megállapíthatjuk, hogy statisztikailag is szignifikáns eltéréseket tapasztalhatunk: a legfiatalabbak a kárpátaljaiak, illetve a felvidékiek, míg a másik két ország doktoranduszai idősebbek. Ezeket az eltéréseket részben a kibocsájtó ország iskolaszervezete is magyarázza: míg például Kárpátalján általában 17 évesen érettségiznek, más országokban ez rendszerint 18 éves korban történik.¹⁷

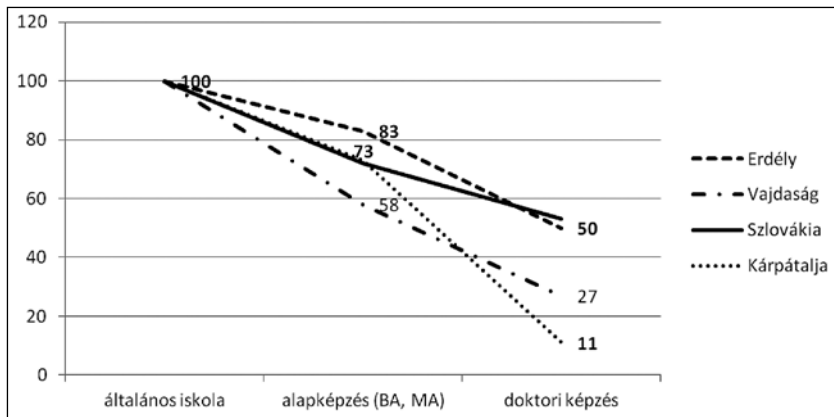
Adataink lehetővé teszik a doktoranduszok korábbi iskolai útvonalának felvázolását is. Mivel rákérdeztünk arra, 14 éves koráig hol nevelkedett, illetve tudjuk az alapképzés és doktori tanulmányok helyszínét is, meg tudjuk becsülni az oktatási migráció, illetve a szülőföldi oktatási útvonalak arányát is. Ha 100 százaléknak vesszük a 14 éves korig történő nevelkedési helyet, ahol alanyaink feltételezhetően az általános iskolát is befejezték, láthatjuk (9. ábra), hogy a doktorihoz szükséges alapképzés helyszíne már részben „eltolódik” a szülőföldről (rendszerint Magyarországra). A középfokú és alapképzés közötti iskolai átmenet egyben magyar-magyar migrációt is jelent a majdani doktoranduszok szemszögéből: a vajdasági doktoranduszoknak csak kicsivel több, mint fele fejezte be az alapképzést szülőföldjén, míg a kárpátaljaiaknak és a felvidékieknek valamivel kevesebb, mint háromnegyede, az erdélyi doktoranduszoknak pedig mintegy 83 százaléka végezte otthon az alapképzést.

A doktori képzés felé haladva, a felsőoktatási útvonal második szakaszában tovább növekszik az anyaország felé való migráció: az általános iskolai képzés szülőföldi helyszínéhez képest a legkisebb mértékben (mindössze 11 százalékban) a kárpátaljaiak tudnak saját régiójukban doktori képzést végezni. Ez természetesen összefügg a helyi képzési kínálattal is: míg alapképzésben magyarul Beregszászon és Ungváron is lehet tanulni, doktori tanulmányokat (aspirantúrát) már csak az Ungvári Nemzeti Egyetemen lehet folytatni. Az oktatási migráció mértéke az erdélyiek körében is növekszik a doktori tanulmányok felé haladva, és a doktoranduszok fele már Magyarországon folytat tanulmányokat. A fel-

¹⁷ Mivel a regionális tanulmányok részletesebben kitérnek a szocio-demográfiai adatokra, ezek ismertetésétől eltekintünk.

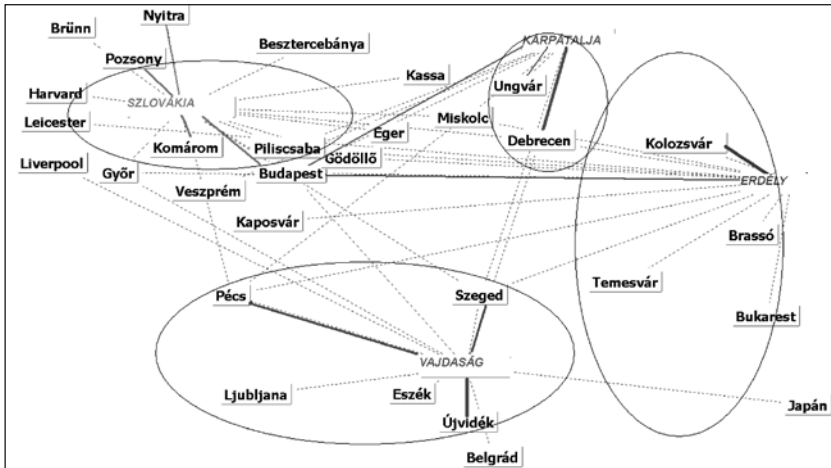
vidékieknek szintén mintegy fele nem szülőföldjén tanul, ám az erdélyi adatokkal ellentétben itt az alapképzésből a doktori tanulmányokba való átmenet mértéke tompul az általános iskolai képzés és alapképzés közötti átmenet mértékéhez képest, nem utolsó sorban azért, mert a Selye János Egyetemen is lehet doktori tanulmányokat folytatni. Az adatainkból tovább látszik az is, hogy a vajdasági doktoranduszok alig negyede tanul szülőföldjén.

9. ábra. A doktoranduszok szülőföldi oktatási útvonalai

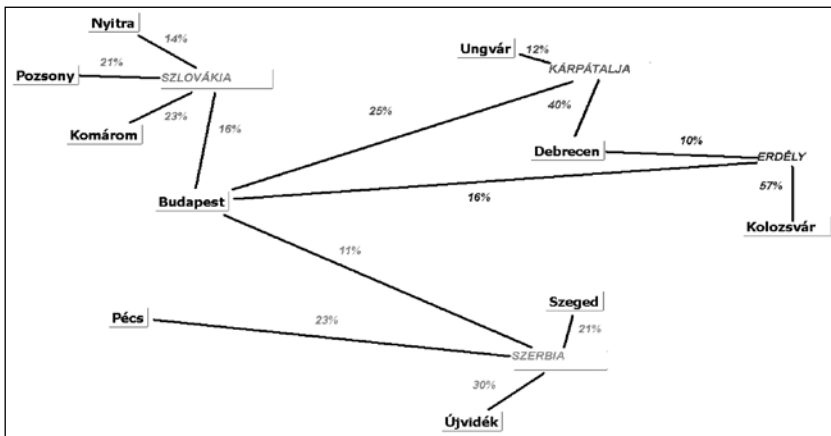

Ha az oktatási útvonalakat földrajzi mobilitás szerint vizsgáljuk, választ kaphatunk arra is, hogy az egyes régióból származó fiatalok mely egyetemi centrumok felé igazodnak a PhD megszerzése vonatkozásában. Az útvonalakból kirajzolódik, hogy néhány szülőföldi (relatív) centrum mellett (Kolozsvár, Pozsony, Nyitra, Komárom, Újvidék, Ungvár) a magyarországi egyetemi központok, illetve néhány kisebb vidéki város jelenik meg célként a külhoniak számára. A jellegzetes utak vizsgálata azonban rávilágít ezek markáns regionális jelenlétére: az erdélyiek elsősorban Kolozsvárra, a kárpátaljaiak pedig Debrecenbe orientálódnak. A felvidékiek és vajdaságiak számára egyik város sem tételeződik centrumként, hanem több város között oszlanak meg a preferenciák. Az útvonalak sűrűsége ugyanakkor rávilágít arra is, hogy Budapest ugyan csomópontnak tekinthető, de nem tételeződik egyik régió számára sem centrumnak.

10. ábra. A doktoranduszok által preferált városok származási ország szerint

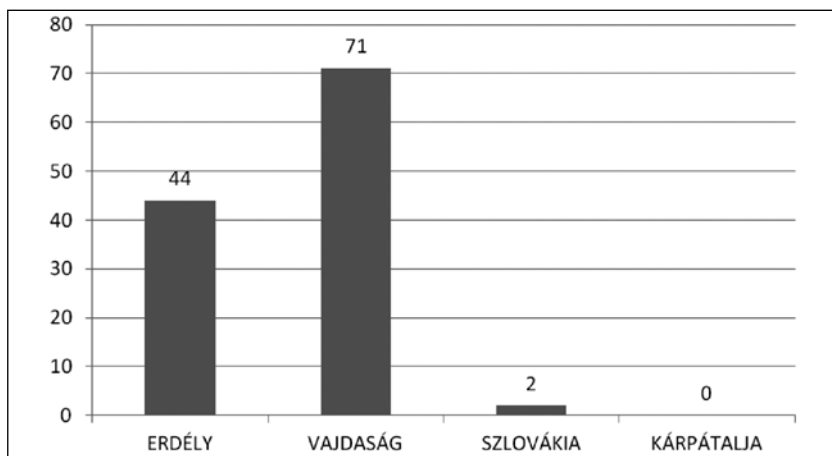
11. ábra. A PhD tanulmányok legjellemzőbb helyszínei származási ország szerint

Kérdés lehet, hogy az oktatási migráció és a magyar állampolgárság mutat-e valamilyen összefüggést? Adataink szerint nincs egyértelmű összefüggés a szülőföldi oktatási útvonal és a magyar állampolgárság megszerzése között. Ha így lenne, akkor az lehetne a hipotézisünk, hogy, aki minden oktatási szintet saját országában végezte, kisebb arányban igényli a magyar állampolgárságot. Láthatjuk (12. ábra), hogy Szlovákiában és Kárpátalján

azok, akik minden oktatási szintet otthon végeztek egyáltalán nem igénylik a magyar állampolgárságot. Míg Erdélyben a teljes vertikumú szülőföldi tanulmányok az állampolgárság kisebb mértékű igénylését valószínűsítik, Vajdaságban azok is nagy mértékben igénylik az állampolgárságot, akik eddigi életszakaszukban végig otthon tanultak. Mindez jelzi, hogy a magyar állampolgárság felvétele egyféleképpen független az iskolai tanulmányok ország szerinti helyszínétől, és vélhetően más tényezőkkel függ össze: az ukrainai és szlovákiai válaszadók feltételezhetően határozottabb otthoni karrierben gondolkodnak, és azért nem veszik fel (vagy nem árulták el a lekérdezés során) a magyar állampolgárságot, mert az ország törvényei ezt tiltják. A vajdasági adatok is inkább azt jelzik, hogy az állampolgárság igénylése más, a lappangó migrációs potenciáltól kezdve az ország jogszabályi lehetőségéig terjedően sok más tényezővel összefügghet.

12. ábra. Magyar állampolgárságuk aránya a szülőföldi oktatási útvonalat bejárók körében

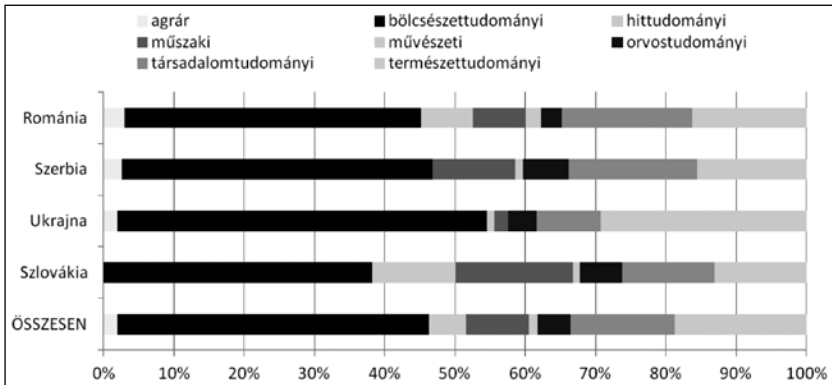

5. Információk a doktori iskoláról

Bár a bolognai rendszerben csökkentek a bürokratikus akadályai, a kutatói rendszerben történő fokozatszerzés lehetősége úgy tűnik, mégsem túl vonzó a határon túli magyar doktoranduszok számára, a kérdőívet kitöltő több mint 400 személy közül csupán ketten érintettek.

A doktori képzéseket szakterület szerint elemezve, megállapíthatjuk, hogy a bölcsészettudományi képzések vannak túlsúlyban. Ez országonként szignifikánsan is változik: míg például a kárpátaljai doktoranduszok több mint fele valamilyen bölcsészképzésre jár, a felvidékiek esetében ez csak 38 százalék. Összességében a természettudományi képzések szerepelnek második helyen, és szintén második szakterületként tételeződik ez Kárpátalján. A társadalomtudományi képzések a vajdaságiak és erdélyiek körében vonzóak, míg a felvidékiek esetében második helyként a műszaki/mérnöki képzések szerepelnek. Nyilván összefüggésben a hazai doktori képzés portfóliójával, Felvidéken a hittudományi képzésben résztvevők aránya is jelentős, míg ilyen képzésbe involválódott személyt Kárpátalján alig találni. Az agrár jellegű képzések a legkevésbé népszerűek, Szlovákiában nem is töltötte ki olyan személy, aki e specializálódást választotta volna.

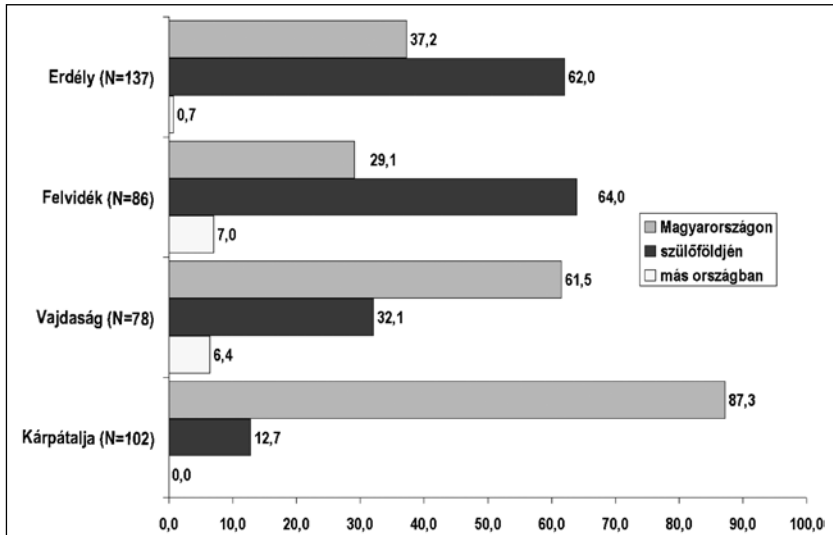
13. ábra. A doktori képzés szakterülete származási ország szerint

A doktori iskola helyszínét illetően azonban már lényegesen differenciáltabb képet kapunk. Míg Erdélyben és a Felvidéken a doktoranduszok kétharmada romániai, illetve szlovákiai intézményt látogat, a vajdaságiak, de különösképpen a kárpátaljaiak döntő többsége (62, illetve 87%-a) magyarországi doktori programban vesz részt. A különbségekre vélhetően az a magyarázat, hogy ez utóbbiak számára a magyarországi programok elérhetőbbek, és a szűken vett képzés és fokozatszerzés szempontjain túl a magyarországi tartózkodás egyéb komparatív elő-

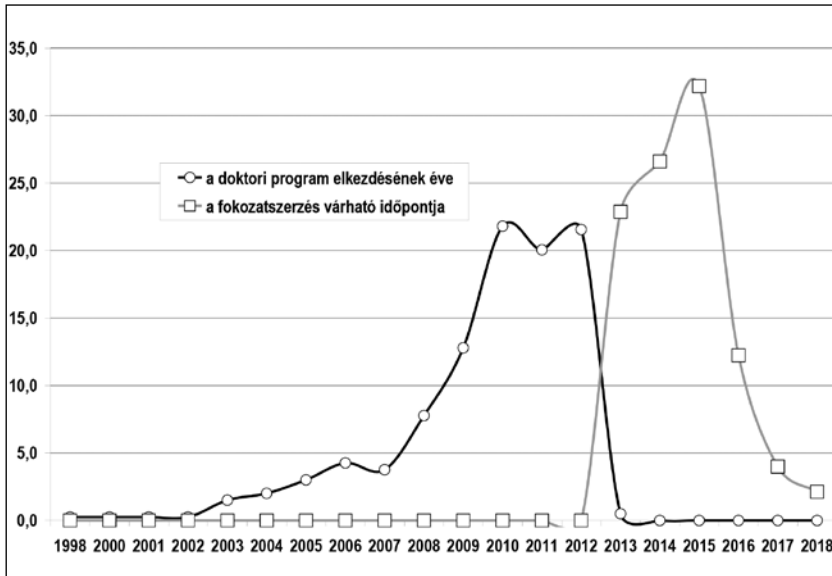
nyökkal is járhat (az uniós tagsággal járó mobilitás, magasabb ösztöndíj stb.). A más – Kárpát-medencén kívüli – országokban doktorálók nagyon kis arányban képviselik magukat a mintánkban, arányuk összességében nem éri el a 3 százalékot (14. ábra).

14. ábra. A doktori képzés helyszíne

A fokozatszerzés látható késleltetése (és esetleges elmaradása) úgy tűnik, jelen van a doktoranduszok jövőre vonatkozó várakozásaiban is: a megkérdezettek közel 10 százaléka vallotta, hogy biztosan vagy valószínűleg nem sikerül ledoktorálnia, és további 20 százalékra tehető azoknak az aránya, akik ebben a tekintetben bizonytalanok. A fokozatszerzés remélt sikere természetesen összefügg azzal is, hogy éppen hol tartanak ebben a folyamatban: a bizonytalanok egyértelműen felülreprezentáltak azok körében, akik elvégezték ugyan az iskolát, de nincs még doktorjelölt státusuk. Közülük minden negyedik személy vallotta úgy, hogy bizonytalan vagy nem valószínű, hogy sikerül ledoktorálnia. A fokozatszerzés remélt időtartama egyébként átlagosan négy év és nyolc hónap, ami azért tűnik optimista becslésnek, mert átlagosan már közel három és fél éve bent vannak a rendszerben, többségük pedig még a doktori iskolában tanul.

15. ábra. A doktori program elkezdésének időpontja és a várható fokozatszerzés éve

Azt, hogy ki milyen gyorsan tervez ledoktorálni, függ attól, hogy melyik országban próbálkozik. Ebben a tekintetben a Magyarországon doktorálók becslései hosszabb időtávra vonatkoznak (átlagosan 5,3 év), a leggyorsabban pedig a szlovákiai egyetemeken tanulók terveznek fokozatot szerezni (3,7 év). Azon túl, hogy a fokozatszerzés sürgetésének eltérő gyakorlata és strukturális ösztönzői is lehetnek országonként, a Magyarországon tanulók esetében mindenképpen tekintetbe kell venni, hogy a migrációs elmozdulás és a célországban történő rendszerintegráció önmagában jelentős többletidő-ráfordítást igényel.

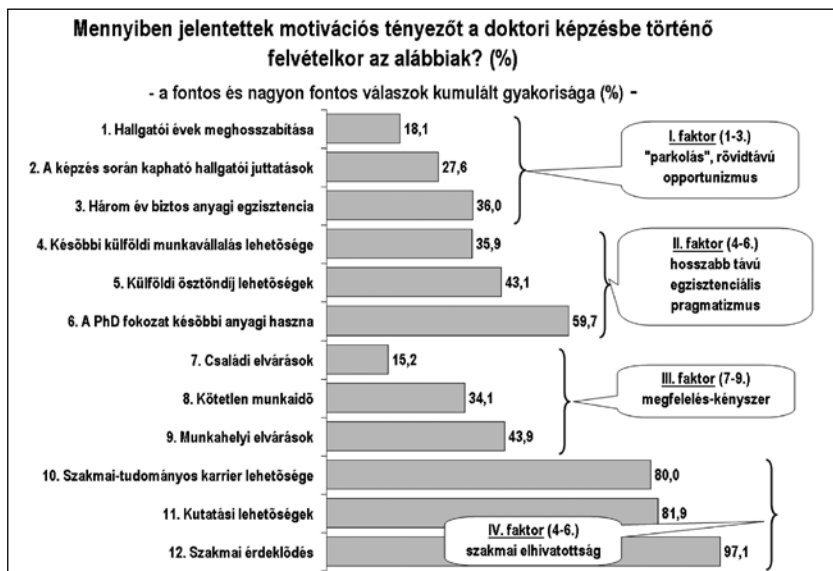
6. A doktori iskola választásának motivációi, elégedettség a képzéssel

Vizsgálatunk egyik legfontosabb célkitűzése volt, hogy a doktoranduszok helyzetét vizsgáló kérdések mellett a fokozatszerzéssel asszociált motivációkat és ehhez kapcsolódóan a doktori programokkal való elégedettséget is feltérképezzük.

Elsőként arra kérdeztünk rá, hogy mennyiben jelentettek motivációs tényezőt a doktori képzésbe való belépéskor a 16. ábrán közölt szempontok.

Az eredmények azt mutatják (16. ábra), hogy a megkérdezettek legnagyobb hányada valamilyen szakmai megfontolásból döntött a doktori képzés elkezdése mellett (4. faktor), szinte alig akadt válaszadó, akinél például a szakmai érdeklődés ne lett volna fontos (97%) illetve nagy arányban említették a doktori program kínálta kutatási és szakmai-tudományos karrier lehetőségeket is (82 és 80%). Ehhez képest sokkal kevésbé markáns a hosszabb távú, főként egzisztenciális előnyök reményében formálódó motivációs mintázat, ezek közül leginkább a PhD fokozat későbbi anyagi megtérüléséhez fűznek reményeket (60%). Ennek a véleménycsoportnak fontos összetevője egy esetleges külföldi ösztöndíj megszerzése, sőt a külföldi munkavállalás lehetősége is (2. faktor).

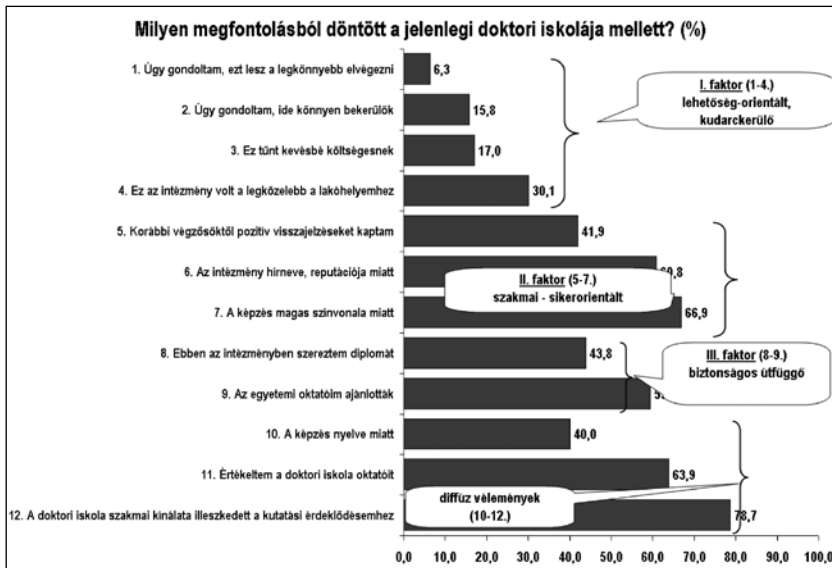
16. ábra.

Egy visszafogottabb – de szintén nem feltétlenül szakmai alapokon nyugvó – pragmatizmus jegyében születtek azok a motivációk is, ame-

lyek a PhD programmal járó rövid távú előnyök kihasználására épülnek. Ebben a viszonyulásmódban a doktori képzés éve a biztonságos, passzív kivárási időszakát jelentik, hiszen a hallgatói juttatások három évre megélhetést biztosíthatnak. Bár ezeket az érveket lényegesen kevesebben tartották fontosnak, mégis ez a legmarkánsabban körvonalazódó motiváció-csoport (1. faktor). A fokozatszerzés szándékát (az esetek kb. egyharmadában) végül az is magyarázhatja, hogy a munkahelyen vagy a családban létezik egy ezzel kapcsolatos explicit elvárás, aminek a doktori programra jelentkezők megpróbálnak megfelelni. A megkérdezettek 43 százaléka említette például, hogy a döntésében a munkahelyi elvárásoknak fontos szerep jutott (3. faktor).

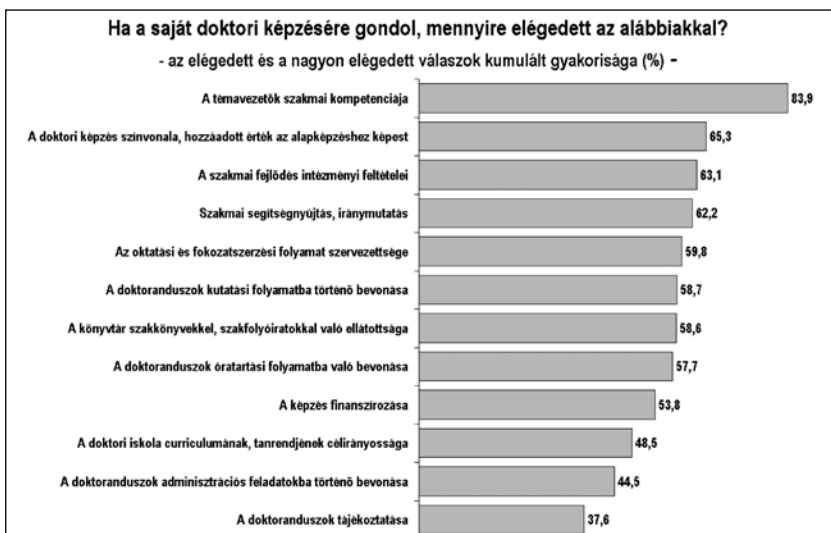
17. ábra.

A doktoranduszok motivációs mintázatának további árnyalásához arra is rákérdeztünk, hogy milyen megfontolásból döntött a jelenlegi doktori iskolája mellett (17. ábra). Amint az az előző kérdésre adott válaszok mentén várható is volt, a legtöbben a szakmai szempontokat vették figyelembe („a doktori iskola szakmai kínálata illeszkedett

a kutatási érdeklődésemhez” – 79%), ezen belül egy jól körvonalazódó véleménymintázat azoké, akiknél kifejezetten az intézmény szakmai teljesítménye számított („a képzés magas színvonala miatt” – 67%, „az intézmény hírneve, reputációja miatt” – 61%; 2. faktor). A megkérdezettek több mint fele esetében a tanárai ajánlása is sokat nyomott a latban, minden 10 doktoranduszból 4 pedig azért is döntött a jelenlegi doktori iskolája mellett, mert korábbi tanulmányait is ebben az intézményben végezte (3. faktor). Kisebb súllyal ugyan, de szintén a legmarkánsabban körvonalazódó viszonyulásmód az a lehetőség-orientált opportunizmus (1. faktor), ami egyrészt költségszempontokat, másrészt a könnyű fokozatszerzés reményét vette számításba az iskolaválasztásban („ez az intézmény volt a legközelebb a lakóhelyemhez” – 30%, „ez tűnt kevésbé költségesnek” – 17%, „úgy gondoltam, ide könnyen bekerülök” – 16%, „úgy gondoltam, ezt lesz a legkönnyebb elvégezni” – 6,3%).

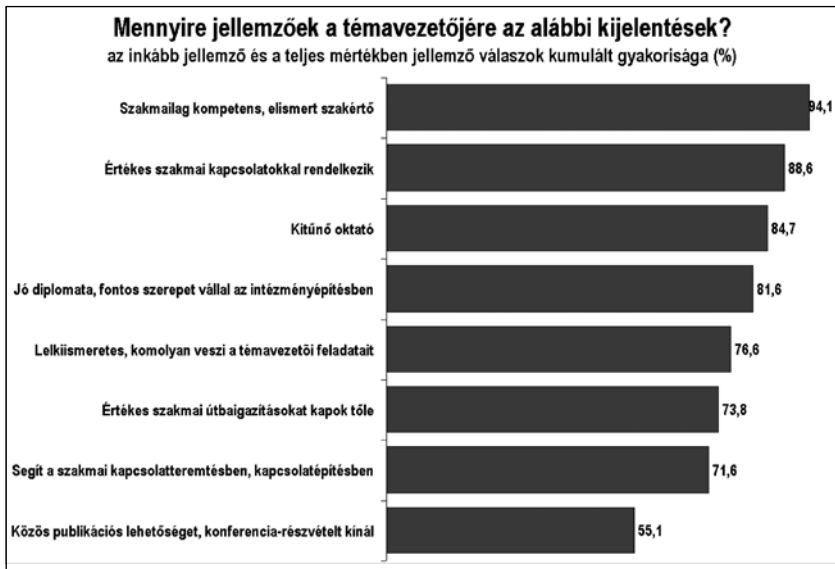
18. ábra.

A doktori program értékelését tekintve (18. ábra) a válaszadók leginkább a témavezetők szakmai kompetenciájával vannak megelégedve (84 százalékuk elégedett vagy nagyon elégedett). A mentorálás-tutorálás

folymatára jellemző személyesség tehát úgy tűnik az egyik leglényegesebb eleme a doktori iskolák eredményességének. Ezzel szemben a képzés rendszerszintű vagy intézményes hiányosságai már lényegesen több diáknál váltanak ki elégedetlenséget. Ezek közül különösen zavarónak tartják a megfelelő tájékoztatás hiányát és azt, hogy doktoranduszként túl sok adminisztrációs feladatot kell elvégezniük. Ezt követik felváltva a képzés szakmaiságával és hiányos finanszírozásával kapcsolatos méltatlankodások (a tanrend nem elég célirányos, kevés a pénz, rosszul ellátott az intézmény szakmai infrastruktúrája), az oktatás- és kutatásszervezéssel kapcsolatos aggályok (az óratartás terhe, a kutatási folyamatban való részvétel korlátozottsága), végül pedig a személyes szakmai fejlődés intézményi korlátai és a képzés szerényebb hozzáadott értéke az alapképzéshez képest.

19. ábra.

Tekintve, hogy a doktori programok sikeressége szempontjából a témavezetés színvonala kulcsfontosságú, ezeknek a körülményeit egy külön kérdésben vizsgáltuk meg. A 19. ábrában látható eredmények csak ráerősítenek a korábban is jelzett rendszerszintű hiányosságokra:

miközben a tanárok szakmai kompetenciáit csak nagyon kevesen kérdőjelezik meg, lényegesen kevesebben tartják alkalmasnak őket arra, hogy doktoranduszaik szakmai rendszerintegrációjában, előmenetelében (publikációs lehetőségek, konferencia-részvétel, szakmai kapcsolat-építés) hatékonyan segítsenek.

7. Összegzés

A kutatás keretében sikerült eljutnunk olyan nemzetközi és magyarországi adatbázisokhoz, amelynek adatai még kevésbé vannak kiaknázva. Ezért tanulmányunk első felében a doktoranduszok világát nemzetközi és részben hazai kontextusba helyeztük. A felmérés keretében ugyanakkor a négy határon túli magyar régióból származó doktoranduszok körében on-line kérdőívezést bonyolítottunk. Az on-line kérdezés melletti fő érv az volt, hogy ily módon könnyebben el tudjuk érni, azokat is, akik a többségi nyelvű, avagy éppen Kárpát-medencén kívüli ország képzési szerkezetébe integrálódtak. Ugyanakkor azt is feltételeztük, hogy e célcsoport körében az on-line megkeresés nem ütközik technikai vagy más jellegű akadályokba.

A kutatás egyik kihívása az volt, hogyan tudjuk ténylegesen elérni a *célcsoportot*, illetve mekkora is ez a célcsoport. Az on-line lekérdezés elindítása előtt ezért az egyes doktorandusz szervezetek aktualizálták a rendelkezésükre álló adatbázisokat. Szintén a kutatás keretében beszereztük az Oktatási Hivataltól a magyarországi doktori képzésben résztvevők részletes intézményi és szakterület szerinti adatokat a négy vizsgált országból származó magyar nemzetiségűekre vonatkozóan. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy mintegy 1500-1600 külhoni magyar doktorandusz lehet, és ezek körülbelül harmada az anyaországban, a többiek szülőföldjükön magyarul vagy államnyelven, illetve más országokban tanul.

Válaszadóink mintegy egyharmada Romániában/Erdélyben *nevelkedett*, a többiek közel azonos arányban oszlanak meg a másik három régió között. A kérdőívben viszont rákérdeztünk az *állampolgárságra* is, amelyre a válaszadók mintegy 10 százaléka már a magyar állampolgár-

ságot jelölte meg elsődlegesnek. Az állampolgárság szempontjából „kislépők” aránya legmagasabb a vajdaságiak körében (18 százalék), őket követik a kárpátaljaiak és majd az erdélyiek (12, illetve 8 százalékkal). Ez alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a kisebb magyar közösségekből, mintha nagyobb arányban migrálnának az anyaországba.

A kérdőívet kitöltők *átlagos életkora* 30,3 év, a legfiatalabbak a kárpátaljaiak, illetve a felvidékiek. Ezeket az eltéréseket részben a kibocsájtó ország iskolaszervezete is magyarázza: míg például Kárpátalján általában 17 évesen érettségiznek, más országokban ez rendszerint 18 éves korban történik. A *nemi megoszlás* tekintetében a nők Erdélyben és Felvidéken felülreprezentáltak, míg a családi állapot tekintetében a négy régió közül szlovákiai magyarok viselkedése szembetűnő: itt nagyon alacsony a házasságban vagy élettársi kapcsolatban élők aránya (összesen 26,5 százalék), míg a többi régióban ez 40-53 százalék között mozog.

A *doktori képzéseket szakterület* szerint elemezve, megállapíthatjuk, hogy a bölcsészettudományi képzések túlsúlyban. Ez országonként szignifikánsan is változik: míg például a kárpátaljai doktoranduszok több mint fele valamilyen bölcsészképzésre jár, a felvidékiek esetében ez csak 38 százalékos. Összességében a természettudományi képzések szerepelnek második helyen, és szintén második szakterületként tételeződik ez Kárpátalján. A társadalomtudományi képzések a vajdaságiak és erdélyiek körében vonzóak, míg a felvidékiek esetében második helyként a műszaki/mérnöki képzések szerepelnek. Nyilván összefüggésben a hazai doktori képzés portfóliójával, Felvidéken a hittudományi képzésben résztvevők aránya is jelentős, míg ilyen képzés involválódott személy Kárpátalján alig található. Az agrár jellegű képzések a legkevésbé népszerűek, Szlovákiában nem is töltötte ki olyan személy, aki e specializálódást választotta volna.

A *doktori iskola helyszínét* illetően azonban már lényegesen differenciáltabb képet kapunk. Míg Erdélyben és a Felvidéken a doktoranduszok két-harmada romániai illetve szlovákiai intézményt látogat, a vajdaságiak, de különösképpen a kárpátaljaiak döntő többsége (62, illetve 87%-a) magyarországi doktori programban vesz részt. A különbségekre vélhetően az a magyarázat, hogy ez utóbbiak számára a magyarországi programok elérhetőbbek és a szűken vett képzés és fokozatszerzés szempontjain túl a magyarországi tartózkodás egyéb komparatív előnyökkel is járhat (az Uni-

ós tagsággal járó mobilitás, magasabb ösztöndíj stb.). A más, Kárpát-medencén kívüli országokban doktorálók nagyon kis arányban képviselik magukat a mintánkban, arányuk összességében nem éri el a 3 százalékot.

A *fokozatszerzés* kapcsán egyfajta késleltetés (és esetleges elmaraadás) mutatkozik a doktoranduszok jövőre vonatkozó várakozásaiban: a megkérdezettek közel 10 százaléka vallotta, hogy biztosan vagy valószínűleg nem sikerül ledoktorálnia és további 20 százalékra tehető azoknak az aránya, akik ebben a tekintetben bizonytalanok.

A *doktoranduszok motivációit* többváltozós elemzéssel vizsgálva négy nagyobb vélemény-együttes rajzolódott ki: a megkérdezettek legnagyobb hányada valamilyen szakmai megfontolásból döntött a doktori képzés elkezdése mellett. Ehhez képest sokkal kevésbé markánsan, de megjelenik a hosszabb távú, főként egzisztenciális előnyök reményében formálódó motivációs mintázat, ugyanakkor tetten érhető egy visszafogottabb – de szintén nem feltétlenül szakmai alapokon nyugvó – pragmatizmus is (amely a PhD programmal járó rövid távú előnyök kihasználására épül.) A fokozatszerzés szándékát (az esetek kb. egyharmadában) végül az is magyarázhatja, hogy a munkahelyen vagy a családban létezik egy ezzel kapcsolatos explicit elvárás, aminek a doktori programra jelentkezők megpróbálnak megfelelni.

A *szakmai integrációs terveket* feszegető kérdésünk alapján két trendet állapíthatunk meg: egyrészt domináns a magyar, szülőföldi magyar integráció készítése, de ugyanakkor a legnagyobb mértékű azok aránya, akik egyaránt szeretnének a szülőföldi magyar és a többségi nyelvű tudományosságba bekapcsolódni. Országok szerinti bontásban az integrációs stratégiák szignifikánsan is eltérnek, és legalább két fontosabb megállapítás tehető.

A kizárólag a szülőföldi magyar szakmai életbe való integrálódás legnagyobb mértékű a kárpátaljaiak körében, amely egyrészt összefügg a szakterületi megoszlással, másrészt fennáll a magyar nyelvi szakmaiság belterjességének is a veszélye. A többségi tudományos élethez való nyitottság legnagyobb mértékű a vajdaságiak esetében, az innen származó doktoranduszok 70 százaléka állította azt, hogy a magyar és szerb nyelvű tudományosságba is akar integrálódni. Szintén e régióban a legmagasabb a kizárólag a többségi irányába mutató szakmai közeledési szándék.